

OPPRØR ELLER LEGITIM POLITISK PRAKSIS?

ALLMUEFORSAMLINGER OG FOLKELIGE AKSJONER I NORGE CA. 1750–1850

Av Knut Dørum

DEN LANGE MOTSTANDSTRADISJONEN OG MANGEL PÅ POLITISK FRIHET

I de absolutistiske statene i Europa på 1600- og 1700-tallet søkte myndighetene å begrense så mye som mulig undersåttenes muligheter til politisk organisering. Folkemengder som samlet seg og holdt møter, kunne lett bli oppfattet som bråkmakere som ville starte opptøyer og i verste fall opprør. Det som myndighetene søkte å innprente sine undersåtter, var lydighet mot fyrsten og hans embetsmenn. Likevel tilkjempet ulike samfunnsgrupper seg et politisk handlingsrom som kunne bryte sterkt med riksstyrets ideologi og lovgivning. I Norge innebar ikke innføring av et konstitusjonelt monarki i 1814, med en grunnlov som bl.a. gav stemmerett til mange av landets menn over 25 år, og sikring av borgerlige friheter, en så stor nyvunnen politisk frihet som man kunne tro. I mange tiår etter 1814 kom det til å herske betydelige restriksjoner når det gjaldt folkelige møter og forsamlinger. Heller ikke innføringen av kommunalt selvstyre endret særlig på dette. I denne fremstillingen vil det bli lagt større vekt på at første del av 1800-tallet representerte kontinuitet enn brudd, selv om Stortinget og enda mer formannskap og representantskap besto av folkets utkårne og valgte representanter, som det het. Mulighetene for politisk organisering var begrenset, og den fredelige motstandstradisjonen holdt seg langt inn på 1800-tallet. På den annen side innebar 1837 et brudd ved at mye lokalpolitisk makt ble lagt i hendene hos formannskap og herredsstyre, som i stor grad var rekruttert fra bønder. Det ble raskt oppfattet som naturlig at formannskapet kunne motta klage- og bønnebrev fra enkeltpersoner og allmuegrupper i lokalsamfunnet.

BONDEMOTSTAND I NORSK OG EUROPEISK FORSKNING

I eldre forskning har man villet se bondeopprør som brudd på en definert rettstilstand, trussel mot politisk og sosial orden og som anvendelse av ulovlige virkemidler, særlig vold. I nyere forskning har det vært en tendens til å fremheve at det ofte er vanskelig å trekke klare grenser mellom lovlige og ulovlige politiske aksjoner. Flere utenlandske arbeider har vist til at myndighetene til en viss grad aksepterte at bondeaksjonene hadde innslag av vold, så lenge ikke den politiske og sosiale orden ble truet.¹

Yves-Marie Bercé har f.eks. understreket at opprør i det tidlig moderne Europa, og da særlig i Frankrike, ofte kunne bli oppfattet som legitime politiske aksjonsformer. Historikerne Dick Harrison og Peter Reinholdsson har i sine studier av 1400-tallets Sverige omdefinert det som tidligere forskning har kalt bondeopprør. Bøndene deltok i politiske stridigheter under ledelse av adelsmenn, og stridighetene hadde karakter av feider som ble oppfattet som legitim politisk praksis i en periode med svak sentralmakt.²

Den danske historikeren Jørgen Würtz Sørensen mener at det har ligget til grunn en skandinavisk modell for organisering av bondereisninger i senmiddelalderen. Han avviser at de skal ha vært spontane. Det lå planlegging bak, og aksjonene fulgte faste former og ritualer, med utsendelse av budstikke, allmuesamlinger, gjerne på tingene, oppnevning av ledere og forhandlinger med allierte, osv. E. P. Thompson har vist til at bondeaksjonene i 1700-tallets England var ritualiserte og forutsigbare, og at de utgjorde en viktig del av tidens politiske kultur.³ Dette var noe myndighetene var vant med. Han stiller også spørsmål ved om mange av de folkelige aksjonene fortjener betegnelsen «riots», da disse inngikk i en etablert politisk praksis.

I norsk historieforskning er det enighet om at det fra slutten av 1500-tallet fant sted en statlig disiplinering av allmuen i Norge. Rettsvesenet ble sterkere brakt inn under sentralmaktens kontroll, den folkelige deltakelsen ble trengt tilbake og straffene ble flere og strengere.⁴ Ikke desto mindre har flertallet av norske historikere ment at også på 1600- og 1700-tallet eksisterte det et regime som tok hensyn til allmuens interesser og klagemål. Samarbeid og samvirke mellom folk og øvrighet var mer fremherskende enn konflikt, og tinget og supplikkordningen er blitt trukket inn som viktige konfliktdempende faktorer når det

---

¹ Yves-Marie Bercé, *Revolt and revolution in the early modern Europe. An Essay on the history of political violence*, Manchester 1987 og D. Martin Luebke, *His majesty's rebels. Communities, factions and rural revolt in the black forest, 1725-1745*. Itacha & London 1997.

² P. Reinholdsson, *Upprør eller resningar? Samhällsorganisation och konflikt i senmedeltidens Sverige*, Uppsala 1998.

³ E.P. Thompson, *Customs in Common*, London 1991.

⁴ Se Ø- Rian, *Maktens historie i dansketiden, makt- og demokratiutredningen 1998-2003, rapportserien nr. 68*, juni 2003, Oslo 2003: 64 ff.

gjelder store deler av dansketiden (1536-1814). Norske historikere som Jens Arup Seip, Knut Mykland, Rolf Fladby, Ståle Dyrvik og Sølvi Sogner har vært viktige representanter for et harmoniserende syn på forholdet mellom folk og øvrighet i dansketiden. I Sverige og Tyskland, og etter hvert også i Norge, har bondekommunen som arenaer og institusjoner for samhandling og interessefelleskap mellom stat og folk preget forskning på politisk kultur i senmiddelalderen og tidlig moderne tid.⁵

I denne artikkelen vil jeg argumentere for følgende: Mye av bondemotstanden i Norge i enevoldstiden var en integrert del av det lokalpolitiske styresystem i bygdene, til tross for at det eksisterte en sterk lydighetskultur som tilsa en begrenset politisk deltakelse fra allmuen. Mye av motstanden fikk komme til uttrykk på tinget og ved forhandlinger mellom bygdefolk og den lokale øvrighet, og i noen grad gjennom supplikkinstitusjonen. Likeledes kom myndighetene til å opprettholde et visst lokalt selvstyre på 1600-tallet, og i siste del av 1700-tallet og på begynnelsen av 1800-tallet ble den styrket. Denne integrasjonen av allmuen i det politisk-administrative systemet sprang ikke først og fremst ut av felles interesser og samforståelse, slik det er blitt hevdet, men var i stor grad et resultat av en strategi fra stat og embetsverket, både sentralt og lokalt, for å dempe uro og motstand. Det regimet først og fremst ønsket seg, var ikke politisk aktive borgere, men en lydige allmue. Det var realpolitiske vurderinger hos myndighetene som i stor grad førte til integrasjon. Imidlertid kom bøndene også til å tilkjempe seg et større handlingsrom enn det de var tiltenkt.

Statens autoritære og repressive drag overlevde frihetsåret 1814, og i noen grad skulle de nye bondeelitene som kom til makten lokalt etter innføringen av kommunalt selvstyre i 1837, overta frykten for allmuesamlinger og folkemøter. Samtidig innebar de lokalpolitiske omveltningene etter 1837 at den gamle øvrighet måtte avgi makt og kompetanse til en ny øvrighet, som benytte muligheten til å vingestekke mange embetsmenn.

LYDIGHETSKULTUR OG OPINIONSTYRT ENEVELDE

Krav om at undersåttene skal lyde kongen, er en gammel tanke. Med innføringen av eneveldet i Danmark-Norge blir lydighetskulturen svært sterk og tydelig i ord og handlinger fra riksstyret. Ifølge kongeloven av 1665 skulle undersåttene «holde og akte Kongen for det ypperste og høyeste Hoved her paa Jorden over alle menneskelige Love, enten i Geistlige eller Verdslige Sager uden Gud allene ...» De som påførte kongen skade, og som handlet og talte imot hans makt skulle bøte med liv og gods. Vi finner mange utsagn fra embetsmennene som

---

⁵ Östberg, Blickle, Imsen, Njåstad ?????

vitner om hvilken plass lydighetskulturen hadde. Det var en viktig del av deres retorikk overfor allmuen at alle pliktet å underkaste seg og adlyde konge og øvrighet, og det å ikke etterkomme kongens lov og bud, var det samme som å sette seg opp mot Gud.

Også på slutten av 1700-tallet og begynnelsen av 1800-tallet la myndighetene strenge restriksjoner på allmuens muligheter for samordnede aksjoner eller politiske møter. Steinar Supphellen har vist at gjennom hele enevoldstiden var det en rettsnorm at supplikker skulle skrives og undertegnes av sorenskriveren, og før de ble sendt til kongen, skulle de leses og underskrives av lensherren og senere amtmannen.⁶ I 1765 kom det en forordning som innskjerpet forbudet fra 1648 mot «forsamling og sammenkaldelse af allmuen i Norge» enten ved budstikke eller på andre måter. Nå dreide det seg om straff på livet eller festningsarbeid i jern.⁷ På slutten av 1700-tallet og begynnelsen av 1800-tallet ble faktisk forbudet mot allmuesamlinger og kollektive klageytringer gjentatt og skjerpet, og i rettssakene mot Hans Nielsen Hauge i f.eks. 1805⁸ og mot Halvor Hoel og andre ledere⁹ i 1819, 1820 og 1826 er ulovlige allmuesamlinger og oppmuntring til kritikk av samfunnsorden sentrale temaer. Anklagene mot Hauge dreide seg om at han i folkesamlinger og i skrift forsøkte å «forvilde den uoplyste mængde, afdrage denne fra al gavnlig virksomhed, og udsprede en lære, der sigter til at opvække mistillit mod statens indretninger i almindelighed, og den gejstlige stand i særdeleshed». Mot Hoel og andre ledere dreide det seg om forsøk på å omstyrte statsstyrelsen. Mot Hauge brukte man konventikkelpakaten av 1741, som forbød private religiøse samlinger uten prestens oppsyn og samtykke. Mot Hoel og andre bondeledere ble det vist til forordningen av 1765, et reskript av 1797, og en høyesterettsdom av 1825 som bekreftet forordningen av 1765. Imidlertid ble det av forsvarerne til de tiltalte viste til § 99 i Grunnloven som satte grenser for myndighetenes bruk av militær makt overfor statsborgerne.

---

⁶ S. Supphellen, Supplikken som institusjon i norsk historie. Framvokster og bruk av særlig på 1700-talet, *Historisk Tidsskrift* 1978, bd. 57: 152–186.

⁷ K. Dørum, Hvordan kullbøndene seiret i striden med Bernt Anker. Bondepolitikk og bondeøkonomi rundt Oslofjorden på 1700-tallet, *Historisk Tidsskrift* 2006, bd. 85: 403–431.

⁸ RA. Justisdepartementet, kommisjon i saken mot Hans Nielsen Hauge 1804, og kommisjoner og komiteer, Hans Nielsen Hauges sak 166-19. Papirer indlev. i com. 21/4 1813 af actor, no 309-332.

⁹RA. Justisdepartementet, kommisjoner og komiteer, Halvor Hoels sak I Commissionssag i anl. almueurolighederne sommeren 1818, og Halvor Hoels sak IV. Fremlagt i Høiesterett 1826. Forskjellige dok. Vedr. oppgjør av sakens utg. Se også

BONDEAKSJONISMENS FORMER

Ulike kategorier

På 1700-tallet kan de fleste større allmueaksjoner knyttes til skattepresset under den store nordiske krig og den organiserte skattenekten i mange bygder i 1760-årene. Både under den store nordiske krig og i 1760-årene rettet aksjonene seg mot ekstraskatter. Aksjoner som rettet seg mot andre offentlige pålegg, slik som produksjon og levering av kull og kjøring av ulike produkter til bergverkene, er beslektet med skatteaksjonene. Allmuen reagerte i alle tilfeller på økte pålegg eller dårligere priser.

Videre har vi bondeaktivismen i Telemark og Agder i 1780-årene som var en reaksjon mot overgrep fra embetsmenn og borgere i Arendal. I Agder utviklet motstanden seg til en reisning hvor en bondehær ble stablet på beina under Kristian Lofthus' ledelse. Utover dette finner vi enkelte organiserte aksjoner fra ulike deler av landet som sprang ut av misnøye med enkelte embetsmenn, som har flere likhetstrekk med Lofthusreisningen, men som hadde mindre omfang og varighet.

En bestemt type aksjoner kan knyttes til moralsk fastsetting av priser i byene under kriseår. Disse fikk gjerne noe større omfang og kunne ha innslag av vold. I Mandal, Kristiania og Bergen fant det sted flere slike aksjoner. Både i 1813 og 1814 reiste det inn store grupper av bønder inn til Bergen for å få korn og for å få satt ned prisene. For tiden undersøker flere masterstudenter knyttet til prosjektet *Demokratisk teori og historisk praksis* opptøyene i Molde, Kristiansund og Trondheim i 1813, og dessuten opptøyet i Dybvåg i 1801. En sjelden type form for bondeaksjon var åpent myttereri og militærnekt, som vi skal komme tilbake til.

Mindre aksjoner mot inndrivelse av ordinære skatter, som hendte titt og ofte, førte i beste fall til symbolske lettelser eller utsettelse av skattebetaling, uten at det fikk særlig betydning for statens skatteinngang. Derimot førte den landsomfattende skattenekten, som berørte mange bygder, i økende grad fra og med 1763 eller 1764 til at ekstraskatten ble avskaffet i 1772. Det er interessant å se at det lokale embetsverket i 1760-årene i mange tilfeller støttet skattenekten, noe som bidro sterkt til at ekstraskatten ble avskaffet.

Mye tyder på at bondeaksjonene på 1700-tallet ofte kunne være godt organiserte. Det hadde et lederskap sprunget ut av bondeeliter som søkte allianser over bygdelagsgrensene, og som kunne finne støttespillere blant embetsmenn, borgere og andre standspersoner. Ifølge sognepresten i Ås, i et brev fra 1804, begynte gjerne misnøye og protester med «Rygtespredning» og «sterke og modige Ord fra de mest fremfusende Karles Læber». Så kunne ordene «sprede sig som Ilden», og mange kunne la seg «gripe og henrive med i

Misnøjens Vind». Men presten legger til at det var «Sædvane» blant bygdefolket å samles på enkelte gårder eller på kirkebakken for «at gjøre Raadslagning om hvorledes de kunde faae sin Vilje igjennem». Han forteller videre at allmuen hadde et lederskap «med forbindelser til andre Bøgders store Mænd». Sognepresten uttrykker til slutt: «Bonden er klog. Han skrømmer ikke frem Soldaten og Comendanten. Den Strid vil han jo aldri vinde.»¹⁰ Dette var tale om politisk organisering som sprengte de rammene som regimets lovverk og ideologi satte. La oss se på noen utvalgte aksjoner.

Den store kullnekten

I en artikkel om striden mellom kullbøndene og jernverkseieren Bernt Anker på slutten av 1700-tallet i bygdene rundt Oslofjorden har jeg vist at det var stor avstand mellom eneveldets ideologi og den politiske kultur. Striden sto om de kulleleveranser bøndene i sirkumferensen var forpliktet til å levere til Moss jernverk. I striden avdekket det et misforhold mellom de begrensninger som sentralmyndighetene i lover og forordninger satte for folkelig aktivisme, og hva bøndene faktisk kunne tillate seg uten at aksjonene ble slått ned. Bøndene anvendte virkemidler som loven forbød, for å vinne fram i kampen om å få redusert byrden som pliktleveranser av kull innebar, men vi ser at myndighetene langt på vei aksepterte virkemidler som ulovlige allmuesamlinger, bruk av budstikke og leveringsnekt. Dette skyldtes ikke sympati, men resignasjon og maktesløshet overfor bøndene, som hadde mektige allierte i godseiere og trelasthandlere. For forakten for bøndene er lett å spore hos embetsmennene.

Samtidig ser vi at Moss jernverk reagerte sterkt på myndighetenes unnfalighet. Med andre ord var bøndenes ulovlige virkemidler omstridte. Lignende virkemidler ble brukt i Lofthusreisningen i 1786-87 og i reisningen på Østlandet i 1818 under ledelse av Halvor Hoel. Budstikker ble sendt rundt og det kom i stand allmuesamlinger og det ble opprettet kontakter over bygdegrensene. Og det utkrystalliserte seg et lederskap. Men store tingsamlinger og bondehær i Agder i 1780-årene og østlendingenes bondetog til Kristiania i 1818 førte til at myndighetene måtte gripe inn militært. Kullbøndene under Moss jernverk marsjerte aldri. Her dempet man virkemidlene. Budstikke og allmuesamlinger preget aksjonene i mange norske bygder under den nordiske krig og i 1760-årene, og ofte med stort hell, selv om de var ulovlige. Dette viser flere undersøkelser.

---

¹⁰ Frogn kommunearkiv, notat fra sogneprest Frederich Carl Lange 4. nov. 1804.

Åpne bondeopprør mot militærplikt

I studiet av bondeaksjoner trer åpent mytteri fram som den meste ytterliggående aksjonsformen. De inntraff svært sjeldent, og det er interessant å se hvordan myndighetene håndterte slike utfordringer. Militærnekten blant bøndene i Lærdal i Sogn i 1799 var foranlediget av at myndighetene forsøkte å innføre militærtjeneste for bønder som tidligere hadde vært fritatt på grunn av byrdene med å vedlikeholde veien over Filefjell. Myndighetene begrunnet sine nye pålegg med at staten hadde tatt over vedlikeholdet, og at det dermed var rimelig at også lærdalsbøndene gjorde militærtjeneste. Det ble satt inn 500 soldater for å få bøndene på bedre tanker, og disse gav seg uten kamp. Etter min oppfatning må disse bondeaksjonene ha dreid seg om mer enn å forsvare gamle rettigheter. De forteller også om holdninger som bøndene hadde overfor regimet. Uansett kan ikke viljen til å forsvare konge og fedreland ha vært så stor blant disse som myndighetene kunne ha ønsket. Opprøret fikk da også kronprins Frederik til å utbryte: «Blind Lydighed maae de vise imod Kongen, og Hovedmændene uden Skaansel efter Loven straffes.»¹¹ Lærdalsbøndene hadde åpenlyst trosset og satt seg imot kongen, var oppfatningen.

Et åpent soldatmytteri som løp sammen med allmueaksjoner som hadde bred oppslutning, fant sted i Oppdal i Sør-Trøndelag i mai og juni 1752. Dette bondeopprøret, som vi må kunne kalle det, eller «rebellisk opstand» som domsmyndigheten definerte det som, har vel så å si vært ukjent blant norske historikere før jeg kom over et kommisjonsarkiv ved Statsarkivet i Trondheim høsten 2008. Etter alt å dømme var dette et meget omfattende opprør, som fortjener spesiell omtale.

Av dokumentene går det fram at så å si samtlige soldater i Oppdal – ca 100 soldater var anklaget – hadde nektet å komme til en såkalt generalmønstring, og at bøndene i bygda sto last og brast med dem. Bøndene hadde nektet å gi soldatene legdspenger eller kost, og de hadde etter en eksersis fratatt soldatene gevær, bajonetter, kårder o.l. for å forhindre dem i å delta på generalmønstringen. Major Henrik Bull kunne berette at så vel «mine soldater» som bøndene i alminnelighet «hafde gjort sig opsetsige». Begrunnelsen for aksjonen ble uttrykt tydelig både av soldatene og bøndene. Oppdalingene hadde lenge vært fritatt for generalmønstring og eksersis i fredstid, og det som vederlag for skyssplikten de hadde overfor reisende over Dovrefjell og for ansvaret de hadde for å holde veien over fjellet i stand. Så sent som i 1747 var dette privilegiet blitt bekreftet av kongen, men kort tid før opprøret var privilegiet blitt avskaffet. Vi får vite at aksjonen var svært godt organisert. Det hadde et klart lederskap, og lederen Ingebrikt Volden hadde sendt rundt budstikker for å samle bygdefolk på

---

¹¹ K. Mykland, *Kampen om Norge*, bd. 9 i *Cappelens Norgeshistorie*, Oslo 1978: 143.

kirkebakken for å kunne styre og samordne de ulike bygdelagene og grendene i ulike motstands- og protesthandlinger. Soldatene hadde også nektet å komme til kirkeeksersis, og allmuen hadde unnlatt å komme på tingmøter som myndighetene hadde forsøkt å få i stand for å få løst flokene.

Dommen som kommisjonen lot felle, kom langt på vei til å frikjenne bøndene, ettersom det lød at det måtte herske forvirring og «confusion» om de gamle privilegiene fremdeles gjaldt, og man unnskyldte bøndene med deres generelle «enfoldighed» og «blindhed». Det het at bøndene ikke hadde oppfordret til åpenbart mytter, opprør eller «haardnaket opstand», men om ikke Oppdal hadde hatt sine privilegier, ville militær lovgivning hadde trådt i kraft. Overfor soldatene måtte derfor krigsartiklene komme til anvendelse. Mens legdsbøndene ble dømt til å betale 300 rd. i mulkt, samt til å svare kostpenger, og dessuten til å miste sine privilegier for alltid, var det en fryktelig straff som ventet soldatene. Så mange som 91 soldater ble dømt til 16 ganger spissrotgang i to dager igjennom 300 mann, og deretter ved loddtrekking bli anbrakt i jern i tre år. En soldat, Ole Hansen Sæter, fikk 16 dager spissrotgang i to dager gjennom 300 mann, og deretter i seks år i arbeide i jern ved nærmeste festning. Syv soldater ble frikjent fordi de var syke og hadde lovlig forfall. Imidlertid ser vi i domsslutningen at de unge soldatene ble unnskyldt med at de hadde hatt tillit til sin husbonde og husfar, og fulgte deres råd.

Jeg har ikke funnet kilder som viser hvordan det gikk med soldatene, men mye tyder på at straffene ble mildnet og kanskje også ettergitt. Kongen kom senere til å ettergi halvparten av mulkten som legdsbøndene var blitt idømt. Om de militære straffene skulle ha blitt utført, ville mange unge oppdalinge ha måttet sette livet til, og at dette skal ha skjedd, kjenner vi ikke til. Saken viser at myndighetene også i en situasjon som kunne fortone seg som et bondeopprør, innrømmet bøndene et relativt stort handlingsrom. Noe annet var det med soldatene, som ikke sjelden var husmenn, husmannssønner eller tjenestefolk med plassbakgrunn. Legdsbøndene og soldatene ble behandlet som to ulike sosiale grupper med ulike rettigheter. Vi merker statens standsbevissthet og helt bevisste forskjellbehandling av ulike stender.¹²

---

¹² SiT. Trondheim stift og amt, Kommissjonsarkiv, 1752–1767. Kommissjonen over Oppdals allmue 1752–1753. «Commissionens act og dom med paategnet kongelig resoluti betreffende opdalske allmues modvillighed i at udrede soldater til general munstering m.v. 1753.

Den store bondetoget i 1818

En helt særskilt allmueaksjon fant sted sommeren og høsten 1818 med tyngdepunkt på Hedmarken og i Hallingdal, og det lot seg gjøre å mobilisere et bondetog til Kristiania. Reisningen sprang ut av misnøye med myndighetenes penge- og skattepolitikk i dårlige tider. Aksjonen hadde et sterkt lederskap, det ble brukt hyppig budstikker eller løpesedler og folk ble samlet til store møter. Personer gikk fra gård til gård for å overtale og ikke sjelden true folk til å slutte seg til samlinger og det endelige bondetoget. En bondeleder hadde på Hedmarken gjort det klart at de som ikke ville delta i bondetoget, skulle han oppsøke enten på stolpeboden eller i kjelleren, for å se om det var noe mat og drikke der. En annen bondeleder hadde gjort kjent at han skulle komme med 500–600 menn for å bringe de motvillige til å møte. Det ble også sendt ut sedler som truet dem som ikke ville delta i bondetoget, med store bøter.

Det første bondetoget løste seg opp selv, da det fikk beskjeden oppslutning. Det andre bondetoget endte med at det ble omringet av soldater i Lommedalen, og 300 bønder ble arrestert. Stortinget forsøkte før marsjen å imøtekomme bøndenes krav, og også kong Carl Johan lyttet til deres krav av realpolitiske hensyn. Noen av lederne fikk tre års fengsel, men hovedmannen Halvor Hoel på Hedmarken først fikk ett års fengsel, senere betydelig reduksjon av straffen. Det hører med til historien at Halvor Hoel ble begunstiget av kongens personlige kasse en pensjon på 150 spd.¹³

Øvrigheten aksepterer fornærmede ytringer og mild vold

En side ved den politiske kultur er den relative store aksepten for mild vold og ulike verbale fornærmelser mot øvrighetspersoner. Dette til tross for at Christian Vs norske lov av 1687 (6–4–17 og 6–4–18) satte dødsstraff for hugg og slagg mot dommere, og formuestap for ukvemsord mot dommere. Generelt gjaldt formuestap og enda strengere straff gjaldt for overfall på kongelige embetsmenn (6–4–15). I 1713 avstedkom en skattekonflikt i Ål i Hallingdal følgende utbrudd fra en bonde overfor fogden: «Djævelen smætte i saadan foget, vi troer ikke hand skal komme levendes af dalen, vi skal brænde ham op.» Flere bønder truet deretter fogden med vold, uten at det førte til motaksjoner eller straffetiltak.¹⁴ Ved et skatteting i Bjerkreim i Dalane i 1713 skipreide kom en bonde inn i tingstua og slo i bordet. Han truet fogd og sorenskriver med «u-nyttige ord» rett før avreise, men det kom ikke til

---

¹³ Se Steen og Sejersted. Serina Johansen arbeider med en masteroppgave om bondetoget 1818, og har presentert nye og interessant funn på et seminar ved prosjektet *Demokratisk teori og historisk praksis*.

¹⁴ T. Nilsen, *Forholdet mellom almuen i Hallingdal og Ringerikes sorenskriveri og den lokale og sentrale øvrighet under den store nordiske krig, 1709-20*, Bergen 1978: 62.

voldshandlinger. Bonden synes ikke å ha fått noen straff. På et ting i Hetland i Dalane på samme tid hadde en bonde truet allmuen i øvrighetens nærvær til ikke å underskrive skatteligningen.¹⁵

I 1714 hadde fogden i Sunnhordland og Hardanger følt seg svært truet da han skulle kreve inn ekstraskatten dagskatten på vårtinget i Jondal i Hardanger. Allmuen hadde beskyldt fogden for å ha forhøyd skatten uten at dette var «kongens vilie», og latt den ulovlig forhøyelsen ha gått i egen lomme. Den sinte folkehopen hadde krevd å få pengene tilbakebetalt, og hadde latt falt «slemme ord» over både den «højeste og ringeste øvrighed», altså overfor fogd og lensmann. Flere menn hadde presset inn inn i tingstua som fogden og lensmann hadde fått låst, og om ikke fogden hadde forholdt seg taus og rolig, kunne det ha gått ham ille, beretter fogden selv. Ellers går det fram at bøndene hadde to- tre ledere, og at de viste store evne til «at rotte sig sammen».¹⁶

I 1721 ble fogden i Fosen kastet ut av tingstua i Rissa i Trøndelag. Lensmannen hadde fått lederne for aksjonen låst inn på et rom, men de brøt seg ut igjen. Straffen var mild. De slapp unna med å møte opp på tinget og be om unnskyldning, foruten at de måtte betale en liten bot til de fattige.¹⁷ I 1808 kom det opp en sak som avslørte at en bonde på Hitterøya i Sør-Trøndelag over lang tid hadde fornærmet både fogden i Fosen og dennes forgjenger med fornærmende ord og vittigheter, og forsøkt å skjenke dem brennevin. Det tok lang tid før han ble tvunget til å be om unnskyldning offentlig på tinget. Noen annen straff ble han ikke tildelt.¹⁸ Nå finnes det selvsagt eksempler på at øvrigheten reagerte sterkere på verbale og fysiske fornærmelser, men det er grunn til å lytte til lensmannen i Ullensaker i 1809: «Mangen bonde frygter sjelden foged, lensmand eller prest. De kan tillade sig mange slags uartigheder og fornærmede handlinger og ord mot disse. Hva loven siger allmuen skal behage sin øvrighed med, og hvad den faktisk gjør, er ofte to forskjellige ting.»¹⁹

Eksempelene viser en politisk kultur som ikke alltid svarte til regimets lydighetsideologi og intensjonene om å skape underdanige og lydige undersåtter. Vi møter også et embetsverk som hadde resignert overfor allmuens ofte fremfusende fremferd på tinget. Noe annet er det at

---

¹⁵ A. Lode, *Tilhøvet mellom styresmakt og almuge i Jæren og Dalane sorenskriveri under den store nordiske krig, hovedoppgave i historie*, Bergen 1978: 86.

¹⁶ Statsarkivet i Bergen, Stiftamtmanden i Bergen Brev frå futar i Sunnhordland og Hardanger 1707–1720. Brev fra fogden, 23. juli 1714.

¹⁷ Statsarkivet i Trondheim, Trondheim stift og amt, fogdebrev, Fosen, 1706-1742. Brev fra fogd til stiftamtmand i Trondhjems len 18. og 31. mars 1721.

¹⁸ Statsarkivet i Trondheim, Trondheim stift og amt, fogdebrev, Fosen, 1808–1810. Brev fra fogd til stiftamtmand i Trondhjems len, 23. aug. 1808.

¹⁹ Ullensaker kommunearkiv, brev før 1814. Brev fra lensmann Niels H. Giørup til fogd Laurentius Borchsenius, 24. okt. 1809.

myndighetene likevel fikk loset igjennom de fleste større skattekrav og andre pålegg som regjeringen i København hadde utferdiget. Det var grenser for bøndenes politiske handlingsrom. I et kort brev fra en bonde til en annen fra Råde i 1808 sier sitt: «Vi maae betale skatten om fogeden truer os almue med soldater og vaaben. Sligt kan vi ikke værge os mod.»²⁰

Arven etter 1814

Jens Arup Seip hevder at grunnlovsutkastene i 1814 viste «at trangen til borgerlig frihet ... var mer allment utbredt og mer maktpåliggende enn trangen til politisk frihet».²¹ Mangelen på politisk frihet kom til å vedvare langt ut på 1800-tallet, og fram til ca. 1860 var politisk aktivitet konsentrert om Storting og regjering. Tidens politiske vilkår gav små muligheter for organisatorisk fortetning hvor meningsfeller kunne finne hverandre. Pressen var under fordekt sensur, for Justisdepartementet kunne gradere portoene på aviser og periodiske tidsskrifter. Dette virkemidlet kom til anvendelse mot Det norske Nationalblad i 1821 og mot Statsborgeren i 1835. Valgloven som ble innført i 1828, avdekker at regjeringen og embetsmannsstanden ville ha ro om stortingsvalgene og demme opp for folkelig agitasjon. Lovens § 43 satte forbud mot å «forskafe sig indflydelse paa valgene. Det forelå forbud mot å stemme på seg selv og å utdele eller la utdele stemmesedler. Lenge var det slik at agitasjon og samarbeid forut for et politisk valg ble oppfattet som mangel på politisk moral og hadde et snev av illegalitet. Hos Seip er det poeng at fiender av regimet i årene etter 1815 ble slått ned og gjort politisk døde. Det gjaldt bondehøvdinger som Halvor Hoel i 1815, Hans Barlien i 1821 og Peter Flor i 1824. Thrane-bevegelsen i 1849–50 var hele tiden under kontroll av politiet, som slo til da tiden var inne. Embetsmannstaten gav lite politisk handlingsrom for allmuen, og stortingsvalgene var lenge dominerte og under kontroll av embetsmennene.»²²

Så sent som i 1881 uttalte formannskapet i Råde at «politiken griber om sig». Det var ikke positivt ment. Man fryktet at bygda skulle bli rammet av «agitation og parti-uvæsen». Det ville ikke lenger være mulig for en stemmeberettiget mann «at tænke selv ud tanker om de vigtige samfundsspørgsmaal». Formannskapet aksepterte politisk engasjement og møtevirksomt blant dem som lot seg oppsluke av de store spørsmålene på Stortinget. Mellom stortingsopposisjonen og regjeringen og dens støttespillere sto det på dette tidspunktet strid om kongens vetorett og statsrådenes adgang til Stortinget, eller statsrådenes møteplikt og

---

²⁰ Aarneberg privatarkiv.

²¹ J. A. Seip, *Utsikt over Norges historie*, del 1, Oslo 1974: 49

²² Seip 1974: 115 ff.

ansvar overfor stortingsflertallet, som det mer riktig ble oppfattet som. Det formannskapet ville søke å tøyte, var uhemmet begeistring og trang blant agitatorer til å presse sine meninger på andre. Slik aggressiv påvirkning kunne lett skape opptøyer og tumulter, het det.²³ Her møter vi et sent uttrykk for motviljen mot folkelig politisk organisasjon, men denne gangen representert ved bøndene politiske lederskap lokalt.

Det finnes flere eksempler på at bondeeliten etter 1837 gjorde deler av tidens elitetenkning, som var spunnet inn i embetsmennesenes liberalistiske ideologi, til sin egen, og satte seg selv i samme rolle som embetsmennene, men da overfor husmenn, tjenestefolk og andre som tilhørte «den arbeidende klasse». Embetsmennene tok mål av seg å representere kollektive størrelser som «nasjonen», «folket» «almenviljen», «almenånden» osv. Disse holdningene sprang ut av en eliteteori. Den opplyste og dannede eliten måtte utøve et politisk formynderskap fordi massene manglet kunnskap og fornuft. De få kyndige evnet å styre uselvvisk til beste for hele samfunnet.

Vi hører ofte at formannskapet påtok seg å forvalte «almuens tarv og bedste», og da tenkte man på hele bygdesamfunnet, også de lavere sosiale lag. Dette lød som et ekko av embetsstandens retorikk. Samtidig levnet bondeelitene ingen plass til de eiendomsløse i styre og stell. La oss lytte til formannskapet i Ås i 1855.

Kommunen er ikke først og fremst indrættet saaledes at virke for at arbeidere, husmænd og tyende skal leve paa det offentliges understøttelse og omsorg, slig en og anden, hvis øyne har læst sig blind paa løse og vilde skrifter, kunde lade sig friste til at fremholde eller forlange. Det er kun i nødens stund, og i fald ulykker og misvæxt ramme de svageste, saadanne hensyn maae bringes inn. Kommunen, ligesom staten, maae i ald hovedsag være til for dem der yder og giver noget for det hele samfundets vel. Først og fremst gjælder det dem der ejer eller besidder ejendom og betaler fuldverdige skat. Det er disse som vil bære frem de egentlige berettigede interesser, bestaaende af at sikre respect for lov og ejendom, og selvsagt ivaretagelsen af bygdens bærende fælles institutioner inden en fast og ikke-flydende ramme.²⁴

Ordføreren i Skjerstad kommune i Nordland understreket i 1838 at det var meget farlig å gi «politisk frihed» til «folk, der endnu ikke ere blevne aandsmyndige, det vil sige som mangle den kunskab og dygtighed, som udfordres til selv at raade over, eller deeltage i deres borgerlige anliggender».²⁵ Tanken om en bred folkelig politisk deltakelse hadde i de første

---

²³ Råde kommunearkiv, Råde formannskap. Brev fra Råde formannskap til Moss fogderi, 4. aug. 1881.

²⁴ Ås kommunearkiv. Brev fra Ås formannskap til amtet, datert 22. april 1855.

²⁵ Nordlands fylkesarkiv, Skjerstad kommune, formannskap, møtebok nr. 1838–1876, fol. 3–5.

tiårene etter 1837, og ennå mot slutten av 1800-tallet, liten eller ingen støtte fra den store majoriteten av bondepolitikere.

BONDEKOMMUNEN

Før 1837

Bøndenes evne til å agere politisk og til å øve innflytelse på politiske beslutninger, må sees i sammenheng med allmuens økende deltakelse i det lokale selvstyre på 1700-tallet. Vi ser at når f.eks. kirker på 1700-tallet skulle gjennomgå mer omfattende reparasjoner, måtte kontrakten som skulle inngås med bygdehåndverkeren, bestemmes av både prost, prest og de beste sognemenn. Her kunne bygdas representanter øve innflytelse på hvor mye som skulle repareres, pris for arbeidet og hvordan dette skulle lignede ut på allmuen. Skyss- og nattholdspenger til presten ble også avgjort etter forhandlinger med allmuen. Amtmannen hadde videre plikt til å konferere med bøndene når nye veier skulle anlegges. I praksis måtte han innhente allmuens samtykke.

På 1700-tallet og begynnelsen av 1800-tallet er det tydelig at den bondekommunale selvforvaltningen i Norge ble betydelig styrket. I 1740-årene kom det i gang fattig- og skolekommisjoner på sognenivå. Dette skjedde i samband med opprettelsen av et funksjonsdyktig fattigvesen og skolevesen på landsbygda. Kommisjonene var ledet av presten, men i tillegg til lensmannen var også prestens medhjelpere medlemmer. Prestens medhjelpere var gjerne menn fra bygdas høyere sosiale sjikt. Prest og allmuerepresentanter skulle i disse kommisjonene sørge for økonomi og drift, og organisering av fattiglegd og skoleroder.

Vi har flere uttrykk for utbyggingen av den kommunale selvforvaltningen før 1837. I skyssloven av 1816 ble det krevd at flertallet av de skysspliktige bøndene måtte gi sitt samtykke til at det ble opprettet faste skysstasjoner i bygda. Det ble også etter 1816 vanlig å bruke bønder i kommisjoner som skulle utligne skattene på gårdene.

Med bygdemagasinerne på slutten av 1700-tallet og begynnelsen av 1800-tallet ble det opprettet styrer, som også hadde allmuerepresentanter. I 1790 ble det i en forordning for Trondheim stift lagt til grunn at det skulle etableres såkalt bygdekommisjoner, som kom til å få videre fullmakter enn fattig- og skolekommisjonene. Bygdekommisjonen smeltet sammen funksjonene som lå til fattig- og skolevesenet, og overtok også ansvaret for bygdemagasinet når de ble opprettet. Det ble også vanlig at bygdekommisjonene engasjerte seg i andre typer av kommunale oppgaver, slik som kirkekassen eller driften av kirkebygningene. Fra Trondheim stift, minus Troms og Finnmark, finner vi eksempler på at bygdekommisjonens

møteprotokoll ble overtatt av formannskapet i 1837, og man fortsatte protokollføringen nesten som om ingenting hadde hendt. Dette har jeg f.eks. funnet i Skogn i Nord-Trøndelag.²⁶ Også i de øvrige deler av landet oppsto det sognekommisjoner som fikk samme myndighet som bygdekommissjonene som 1790-forordningen forutsatte for Trondheim stift. I fundasen for kornmagasinet i Hof i Solør av 1793 heter det uttrykkelig at der «for Eftertiden tilhører Hof Prestegjelds Almue». I Solør kom, skole- og fattigkommisjonen, som også fikk ansvaret for bygdemagasinet, til å utvikle seg til en bygdekommissjon.²⁷ I Vardal i Oppland valgte 25 gårdbrukere i 1810 en regnskapsfører som skulle ha ansvaret for alle allmuens inntekter og utgifter. Det gjaldt kirken, kongetienden, allmenningen, veistell osv. Sammen med fire valgte representanter skulle han kunne bestemme og beslutte over disse inntektene og utgiftene.²⁸

Napoleonskrigene innebar at disse kommisjonene fikk mange oppgaver, ikke minst med å skaffe sine bygder kornforsyninger. Dette blir godt illustrert i bygdekommissjonens protokoll i bygda Oppdal i Sør-Trøndelag, som begynner i 1794. Kommisjonen besto av sogneprest, lensmann og fem medhjelpere. Ikke bare skole- og fattigvesen sorterte under kommisjonen, men også reparasjoner og vedlikehold av kirken, kirkegården og hus på prestegården. Ellers ser vi at kommisjonen representerte bygda i alle saker overfor høyere myndigheter. Det var hyppig brevveksling med stiftamtmanden i Trondheim. Det var bygdekommissjonen som fikk i stand et bygdemagasin, og kommisjonen fungerte også som en sunnhetskommissjon som forsøkte å gjøre tiltak for å begrense veneriske sykdommer. Det store spørsmålet under Napoleonskrigene var å sikre kornforsyninger til den utsatte fjellbygda.²⁹

I Hadsel i Vesterålen ble det i 1801 opprettet en bygdekommissjon. Her satt sognepresten, to kapellaner, klokkeren, lensmannen, en proprietær og en gjestgiver, samt åtte gårdbrukere. Kommisjonen definerte sine oppgaver det å gjelde «fattiges forsørgelse», «ungdommens undervisning» og «de foreldreløses barns underhold og opdragelse». Ifølge Edgar Hovland kom bonderepresentantene til å sørge for at utgiftene til skole- og fattigvesen ble holdt nede, og at kommunen tok på seg nye oppgaver, som medførte økte utgifter. Likevel fikk kommisjonen ansvaret for hospitalet for spedalske som ble grunnlagt i 1822, og den sto i kontakt med allmuen om omkostningene og lån som grunnleggelsen førte med seg.

---

²⁶ Levanger kommunearchiv, Skogn kommune, Skogn bygdekommissjon, møtebok 1817–1830 og møtebok 1831–1842.

²⁷ Å. Olsen, *Det kommunale selvstyret i Hof prestegjeld i Solør 1820–1850*, hovedoppgave i historie, Oslo 1965.

²⁸

²⁹ IKA Trøndelag, Oppdal komunearkiv, bygdekommissjon, forhandlingsprotokoll 1794–1812.

Kommisjonen kom også til å spille rollen som kriseinstitusjon eller forsyningsnemnd under napoleonskrigene, og den sto bak opprettelsen av et bygdemagasin.³⁰

I diskusjonene i Stortinget om innføring av kommunalt selvstyre i norske bygder ble det fram til 1836 lagt vekt på de gamle allmuesamlingene som høringsorgan eller også som samtykkende og besluttede organer.³¹ Dette avdekker den betydning som allmuesamlingene hadde hatt og fremdeles hadde i norske bygdesamfunn. Vi har flere andre eksempler på den rollen allmuesamlingene hadde, enten på tinget eller på kirkebakken.

Bygdekommisjonen i Hadsel representerte allmuen da den kjøpte og overtok den nyreiste kirken i bygda i 1824, og menigheten vedtok kjøpet etter gudstjenesten «efter de fleste stemmer». I 1828 la fattigkommisjonen i Skjåk i Gudbrandsdalen i 1828 fram for bygdefolket på tinget forslag til nye regler, som gjaldt betleri og skolegang for fattige barn. Bygdefolket fikk tre ukers uttalefrist, og folkemeningen fikk kommisjonen til å forandre noe på forslaget.³² I 1828 forsøkte sognepresten i Ullensaker å få innført en lokal fattigordning med samtykke og tilslutning fra bygdefolket. Han skriver: «Hvorvidt dette forslag vil gaa gjennom hos mængden – som paa vore polske rigsdage her fører et langt større ord enn commissionen [fattigkommisjonen] – det vil vise sig.» Bondeallmuen kom til å forkaste forslaget «paa en høist stormende maade». Det tok ti år før presten fikk trumfet igjennom sitt forslag.³³

Så sent som i 1856 i Ås i Follo skulle de oppmøtte ved allmuesamlinger stemme over hvorvidt kommunen skulle opprette sparebank eller ikke. Ellers ble det på samme tid gjennomførte høringsrunder hvor bygdefolket i ulike deler av bygda kunne møte på allmuesamlinger og uttale seg om den nye fastskolen. Allmuesamlingene skulle overleve formannskap og representantskap og fortsette å ha en funksjon noen tiår fremover

Det er også interessant at sogneselskapene, som ble opprettet som forgreninger av Selskabet for Norges Vel, kom til å styrke den kommunale selvforvaltningen i enkelte områder. I Namdalen ble det stiftet en sognekomité i 1826, og det som fikk bøndene til å danne komiteen, var arbeidet med å få reist en ny stall for allmuen ved sognekirken. Sognekomiteen kom til å bestå av 12 menn og med Hans Barlien som formann. Her ble det tatt opp spørsmål som lå utenfor rammen for Selskabet for Norges Vel. Komiteen diskuterte bru- og veisaker, behov for bedring av omgangsskolen, konfirmasjonen i de lokale kirker og omfordeling av tiende. På møtene i sognekomiteen la også formannen fram tanker om et

---

³⁰ E. Hovland, *De bygde landet, Hadsel bygdebok 1*, Bergen 1995: 231 ff.

³¹ Mastergradsstudent Maren D. Lauten, knyttet til prosjektet *Demokratisk teori og historisk praksis* har vært så velvillig å stille utdrag av sin masteroppgave om forarbeidene til formannskapsloven til disposisjon, og det er hennes resultater jeg her bygger på.

³² H. Hosar, *Skjåk bygdebok. Historia 1798–1914*, Oslo 1998: 203.

³³ T. Pryser, *Norsk historie 1814–1860*, Oslo 1999: 250.

bygdestyre med vide fullmakter, og Hans Barlien forsøkte å få bygdefolket til å delta i møtene som bygdekomiteen holdt.³⁴

I Akershus amt ble det etter 1816 forsøkt å innføre representative bygdeorganer, som skulle representere allmuen overfor embetsverket. Det kom på initiativ fra amtmannen. Bruken av allmuesamlinger synes å ha tiltatt etter 1814 flere steder i landet.

Samtidig har vi eksempler på at bygdekommunal ekspansjon kunne virke truende på myndighetene når bygdeorganer utviklet seg til politiske debattfora. Vi vender tilbake til sognekomiteen i Namdalen i 1826. Det var åpenbart at formannen Hans Barlien både i tale og skrift hadde uttalt seg negativt om embetsmennene og argumentert for at mer av lokalforvaltningen burde overføres til allmuen. Barlien kom snart til å be lensmannen om å kunngjøre komiteens møter på kirkebakken, noe lensmannen nektet å gjøre. Isteden advarte lensmannen mot utleie av lokaler til selveierkomiteen. Både Kirkedepartementet og Justisdepartementet ble gjort oppmerksomme på bygdekomiteen. I 1827 oversendte Kirkedepartementet ved kirkestatsråd Dirik en anmodning til Justisdepartementet om å undersøke saken «med hensyn til disse Samlinger eller saakaldte Bygdekomiteer og til afsværgelse af samme afholdelse som formentlige Uordener». Justisstatsråd Holst kunne ikke dele Diriks frykt, og kunne ikke innse at møtene som var holdt, var lovstridige eller farlige for det offentlige. Holst så isteden «et nyt bevis for vigtigheden af at hensigtsmæssige organiserede formandskaber i Thinglagene bliver indført.» Fogd Simonsen fikk også saken til uttalelse, og uttrykte stor skepsis med disse ord: «Barliens Samlinger neppe kan have nogen velgjørende følger for bygdens indbyggere, men tvert imot er det sandsynlig at han under helligheds og patriotismens maske vil bibringe dem begreper og grundsætninger hvormed almuen indvikler sig i fortrædelighed som kan faa slemme følger for dem.»³⁵ Amtmann Elster mente at sognekomiteen satte bøndene i «forvirrende tanker» og gav dem «Ringeagt med Embedsklassen og Religionen», samt ledet til «Fylderie og dermed forbudne uordnener». Det ble reist sak mot Barlien for brudd mot forordningen av 1765. Han ble anklaget for gudsbespottelse og villfarende lære, forsøk på å vekke misnøye med statsforfatningen, verving av folk til å stemme på seg til valgmenn og utsending av opprop til Stortinget «skrevet i et høist upassende sprog». I 1831 ble Barlien dømt til ett års tukthus for gudsbespottelse, samt 50 spd. i bot for å ha injuriert embetsklassen og for å ha «skumlet over regjeringen, statsbestyrelsen m.m. og bragt det ut til almuen» Han ble senere frifunnet i

---

³⁴ P. R. Christiansen, *Namdalens historie 1600-1837. Mellom skogen og havet*, Namsos 1999:421 ff.

³⁵ Se O. S. Aavatsmark, *Hans Barlien. En norsk bondefører*, Namsos 1954.

overretten og høyesterett.³⁶ Som vi skal se, nærer myndighetene lenge etter 1837 skepsis mot folkemøter og allmuesamlinger, og ville forby det. Samtidig brøt det altså inn andre og langt mer politisk liberale stemmer hos enkelte embetsmenn.

Hva betydde det kommunale selvstyret i 1837?

Sverre Steen hevder at det var lite bygdekommunalt selvstyre før 1837, selv om også han fremhever at de kommunale funksjonene og arbeidsområdene var de samme flere år etter 1837 som før.³⁷ Det avgjørende var at embetsverket før 1837 hadde hatt sterk kontroll over lokalstyret, og ombuds- og tjenestemennene var oppnevnt av embetsmennene.³⁸ De folkevalgte fra lokalsamfunnene i formannskap og kommunestyret ble med formannskapslovene tillagt stor formell beslutningsmyndighet, men i praksis hadde bygdekommisjonene eller sognekommisjonene forvaltet mye av den samme myndighet. Fattigvesen og skolestell utgjorde fremdeles hovedområdene for bygdekommunen, men ansettelse av lærere, jordmødre, organisert, revisorer etc. den økende veibyggingen, bygdemagasinet som ble sparebank og en rekke saker som berørte enkeltpersoner eller grupper av bygdefolk, kom til å utvide kommunens virkefelt i årene som fulgte. Alle spørsmål som berørte så vel hele bygdesamfunnet som enkeltpersoner, kunne bringes inn for de folkevalgte. Men formannskapslovene i 1837 krevde også at alle kommunestyrevedtak måtte ha amtmannens approbasjon, og dessuten kunne stiftsdireksjon og departementer overprøve kommunale vedtak.

Hvordan utviklet forholdet mellom den nye øvrighet – de folkevalgte bøndene – og den gamle «overøvrighet», dvs. fogd, sorenskriver og sogneprest. Greide de øvrighetspersonene å holde på sin makt, eller ble de trent til side? Innebar innføringen av kommunalt selvstyre en politisk revolusjon?

Sverre Steen unnsår ikke den kjensgjerning at uenighet og motsetningsforhold mellom embetsmennene og bøndene ikke sjelden kunne komme til uttrykk, «men vi hører oftere om velvillig samarbeid og god forståelse».³⁹ I mangt fungerte embetsmennene som bygdefolkets talsmenn, er hans konklusjon. Steen skriver: «Vi må iallfall kunne ta det som et tegn på

---

³⁶ Aavatsmark 1954.

³⁷ S. Steen, *Lokalt selvstyre i norske bygder*, Oslo 1968.

³⁸ Steen 1968: 15 og 42.

³⁹ Steen 1968: 158-159.

gjensidig forståelse, - ja velvilje? – at en tredjedel av ordførerne i de første formannskap i 1838 var prester ...»⁴⁰

Det er vel noe riktig i det, men formannskapsprotokollene som de nye kommunene rundt omkring i landet har etterlatt seg, levner et annet inntrykk. De første tiårene etter 1837 preges av konflikt mellom den gamle og nye øvrighet. De folkevalgte bøndene søkte i mange tilfeller å sette grenser for den makten den gamle øvrigheten utøvde og å demonstrere formannskapets og herredsstyrets nye myndighet.

I Ås i Follo måtte sognepresten i 1838 stå skolerett for rot i regnskapene for fattigvesenet, og formannskapet truet med å bringe saken inn for departementet. Det var en svært såret sogneprest som måtte forsvare seg mot anklagene. Skepsisen hos allmuen fikk også snart utløp. Folk festet på ingen måte lit til prestens og kirkevergenes misvisende tall og stadige unnskyldninger. Sommeren 1838 ytre allmuesamlinger ønske om at Ås prestegjelds skole- og fattigregnskaper og kirkevergenes oppgaver måtte bli gjenstand for ekstra grundig ettersyn. Sognepresten fikk på samme tid det ydmykende svar fra herredsstyret at han godt kunne få blikktall under gudstjenestene for å vise salmestedene, i stedet for som hittil å skrive opp sidetallene med kritt på tavle, så lenge han betalte regningen⁴¹

Formannskapet hadde også flere sammenstøt med fogden. Ennå så sent som i 1859 forsøkte fogden i Follo å begrense allmuesamlinger i Ås. Både fogden og amtmannen påpekte at det verken var lovlig eller hensiktsmessig at representantskapet «indhentet almuens mening». Dette avviste representantskapet i Nordby særkommune i Ås. Man trakk fram at det var blitt avholdt to representantskapsmøter. Således hadde skolesaken vært under politisk behandling. Nordbys folkevalgte hevdet at «undervisningssager» hørte til unntakene fra «den almindelige regel» om at allmuesamlinger ikke skulle holdes. Faktisk hjemlet skolelovgivningen en slik saksbehandling. Verken fogden eller amtmannen lyktes i å få bukt med allmuesamlingene som fremdeles ble brukt i Ås i 1850- og 1860-årene, og som hadde røtter tilbake til tiden før 1837.

Formannskapet dristet seg også i 1839 til å innstille at kommunen ikke kunne bevilge penger til beklys som amtet hadde kjøpt inn og satt ut på veiene gjennom Follo da kongen og hans følge besøkte Kristiania rett før jul 1838. Herredsstyret kom imidlertid til en annen beslutning etter en lengre debatt. Saken viser at heller ikke kongetroskap ikke kunne tas for gitt blant norske bønder.

---

⁴⁰ Steen 1968: 75.

⁴¹ K. Dørum, *Bondestyre, kamp og forsoning*, Elverum 2007: ???

I Råde i Østfold var formannskapet i flere år etter 1837 i vedvarende konflikt med sognepresten om vedlikeholdsplikten for enkelte av husene på prestegården og om prestens skatteplikt overfor kommunen. Både sognepresten og grevinnen på herregården Tomb ville ha seg frabedt å måtte betale skatt som herredsstyret skrev ut for å samle penger til å betale reparasjoner på prestegården. På kommunestyremøtet 26. januar 1841 oppsto det en interessant debatt som dreide seg om viktige prinsipper i statsforfatningen. Mange hevdet at «kommunebyrderne i vore tider ere meere ligt fordeelt mellem borgerne uden hensyn til rang og stand f.ex. veiarbeide, bidrag til skolen osv.» Statsforfatningen eller grunnloven hadde skapt likhet mellom borgerne, og det «var ganske annerledes end i eneveldets tid, da de store særrettigheder og privilegier, aabenbart til tyngde for almuen, hørte til dagens orden».⁴² Dette var en prinsipperklæring fra bøndenes politiske lederskap som hadde brodd mot embetsstand og andre privilegerte personer. Like hard var striden med fogden om bygdevekterordningen og om fogden skulle ha lønn for å kreve inn kommunens skatt som ble lagt på matrikkelskylda.

I sin bok om Skedsmo kommunes historie 1837-1937 konkluderer Halvor Haavelmo: «Forholdet mellom formannskapet og embetsmennene, særlig fogden, var alt fra første stund meget spent.» Med fogden hadde formannskapet konflikter både om fogden skulle kreve inn de nye kommunale avgiftene, og at formannskapet skulle bevilge penger til en vei om fogdegården. Veisaken endte med at fogden anla sak mot de folkevalgte, og kommunen vant både i overretten og i høyesterett. Fogden lot falle følgende ord: ««De jordbrukende almuesmænd som nu har taget magten, maa ogsaa tage byrderne.»⁴³

Formannskapet i Skedsmo hadde også et anstrengt forhold til sogneprest Lars Pettersen i 1837 og i flere år som fulgte. I 1837 var det klart at prestegården var i dårlig stand. Presten hadde avholdt en allmuesamling, som hadde besluttet at hovedbygningen skulle paneles utvendig. Men formannskapet la kjepper i hjulet for arbeidene. På et møte 1. januar 1838 uttalte det at saken lå utenfor dens kompetanse, samtidig som formennene ikke unnlot å nevne at stallbygningen var blitt reparert og våningshuset innredet bare seks år tidligere. Først i 1851 kunne prost Ingier konstatere at formannskapet gav etter for hans krav. Likeledes avviste formannskapet i 1839 at presten hadde rett til å fordre skyss- og natthold av menigheten. Det ble vist til at ingen av prest Ingiers formenn de siste 60 årene hadde gjort krav på dette, selv om prosten påberopte seg en forordning av 1792. Heller ikke var en slik ordning kjent i nabosognene. Ironisk bemerker formannskapet følgende om de prester som hadde tjent i kallet

---

⁴² K. Dørum, *Midt mellom byene. Råde 1830–1940*, Fredrikstad 2008:

⁴³ H. Haavelmo, *Skedsmo herred 1837-1937*, Oslo 1937: 60-64.

før ham, at de «enten ikke var så lovkyndige som hr. Ingier eller de ansaa det for å være under deres verdighed i et saa godt og bekvemt kald som Skedsmo at gaa sin menighed for nær».⁴⁴ Endelig må det nevnes at formannskapet i sin betenkning om husmannsvesenet i Skedsmo i 1850 hadde en klar brodd mot presten. Generelt mente man at husmennene hadde det godt i prestegjeldet, men det ble føyet til: «Vi man endelig gjøre noget for husmandsklassen paa landet, var det maaske ikke av vejen om den vilkaarlighed som husmænd er udsatt for med hensyn til den til præstens fordel paabudte, men lite yndede høstdag, hvorved saavel kone som mand skal være præstens træller.»⁴⁵

I 1838 tørnet formannskapet i Oppdal i Sør-Trøndelag og sogneprest Hagerup sammen. Sognepresten hadde nektet å ta imot tienderestanser som ikke ble betalt i penger etter kapiteltakst. Dette hadde utløst et klagebrev som var underskrevet av mange oppdalingere, som alle ville betale i smør og korn. Formannskapet viste til at loven gav bøndene valget mellom å betale tiende i penger eller «in natura», og at 1837 hadde vært et svært dårlig år med avlingssvikt og lite overskudd til salg mot penger. Bøndernes politiske lederskap kunne også trekke fram at det i 1803 var blitt inngått en overenskomst mellom bygdefolket og den daværende sogneprest om at tienden skulle betales i smør og korn. Det var et nokså indignert formannskap som lot føre inn i forhandlingsprotokollen følgende utbrudd overfor sognepresten: «Tages hensyn til de forholde der bør finde sted mellem præsten og menigheden da er neppe funden fremgangsmaade skicket til at fremkalde og vedligeholde god forstaaelse.»⁴⁶ Året etter måtte Hagerup møte anklager fra formannskapet om rot med kirkeregnskap, og fikk en frist på fjorten dager til å ordne opp. I 1847 ville personalkapellan Dirck at hans værelse i herrestuebygningen skulle få nytt gulv, nymalte vegger og ny kakkelovn. Herredsstyret slo bryskt fast at det hadde vært på befaring og funnet at «ingen communerepresentation hadde anledning til at paalægge almuen nogen forpligtelse til dennes reparation»⁴⁷

Fra 1838 er det bevart en tale fra ordføreren i Skjerstad kommune i Nordland som forteller mye om hvordan allmuen og bondeeliten gjennom lang tid hadde opplevd embetsmennenes styre, og hvordan det nye selvstyret for «folket» ved sine «utkârne menn» fortonte seg, eller som det heter, «os tilstaaede frihed». Dommen som ordføreren lot felle over embetsmennene, var på ingen måte positiv. Det er nærmest et politisk manifest ordføreren kommer med:

---

⁴⁴ Op. cit.: 66.

⁴⁵ Op. cit.: 72.

⁴⁶ IKA Trøndelag, Oppdal kommunearkiv, formannskap, forhandlingsprotokoll 1837-1859. Formannskapsmøte 23. mai 1838, fol. 3 a- 3b.

⁴⁷ IKA Trøndelag, Oppdal kommunearkiv, formannskap, forhandlingsprotokoll 1837-1859. Herredsstyremøte 25. sept 1847 fol. 128 a-128 b.

Denne deel af communal-bestyrelsen har som bekiendt til forn været lagt henlagt under enkelte embedsmænds raadighed, hvilke uafhængige af kommunen, har fulgt deres egen vilje eller forgodtbefindende, uanset om hva der besluttedes var stemmende med districternes tarv eller ikke. Dette er nu ifølge ovennevnte lov forandret; – vi have en ret til at selv at varetage vore egne anliggende, vi har nu myndighed til selv at bestemme, hvad der i de forskjellige tilfælder skal gøres, baade hva beskatningsvæsenet i enkelte henseender angaaer, som ogsaa i andre anliggender, naar ikke disse allerede ere tilforn bestemt ved lov, eller angaae private forholde.⁴⁸

I 1849 kom det en krass uttalelse fra formannskapet i Hadsel i Vesterålen. Formennene ville gå i rette med amtmannen når han ville gi embetsverket æren for fremgangen og utviklingen i distriktet:

Man kan ikke tillægge en overøvrigheds persons bestrebelse til et districts opkomst saa meget indflydelse som hr. stiftamtmand Harris synes at forudsætte. I ældre tider var det vistnok saa, at districternes opkomst i høi grad var afhængig af øvrighedspersonernes activitet og enærgi, men under nuverende forhold og navnlig siden formandskabets institutionen blev indført, kunne øvrighedspersonernes activitet, skjønt vistnok fremdeles af vigtighed, dog ikke være af samme betydning som forhen. Impulsen til fremadskriden bør nu kunne forventes at vilde udgaa fra folket og embedsmændenes forhold er nu meget mere negativ enn positiv.⁴⁹

Veiinspektøren på Voss lot felle en hard dom over de folkevalgte: «Embedsmænd og ombudsmænd skal underkues, saa vil jo folkets mænd have det, de alene ere ufeilbare, i det mindste i deres egen indbildning.»⁵⁰

Bakgrunnen for sammenstøtene som det finnes mange eksempler på mellom den gamle og den nye øvrighet i bygdene, er etter min oppfatning det motsetningsforholdet som lenge hadde eksistert. Tingene fungerte nok som en viktig kanal for ytringer og misnøye og tjente også som et forhandlings- og beslutningsorgan med folkelig medvirkning. Men både enevoldsstaten og den senere embetsmannsstaten hadde helt klart repressive og autoritære trekk, og mange var påbudene og påleggene som bøndene til stadighet ble stilt overfor. Mange av lettelsene som bøndene oppnådde, var mer symbolske enn reelle.

Vi finner mange eksempler på den forakt og den mistro embetsmennene følte for bøndene og byallmue til langt ut på 1800-tallet, og likeens hvordan dette kunne prege allmuens selvbilde. Like før innføringen av kommunalt selvstyre i 1837 uttalte fogden i Fosen i Sør-

---

⁴⁸ Nordlands fylkesarkiv, Skjerstad kommune, formannskap, møtebok nr. 1838–1876, fol. 3–5.

⁴⁹ Hovland 1995: 249.

⁵⁰ K. Sjursted, *Hordaland fylke 1837-1937*: 137.

Trøndelag at bøndene hadde en sterk tilbøyelighet til å la seg lede av likemenn, som hadde fått ord på seg å være kloke, slue, lov- og bibellærde, dyktige til å skjelle og smelle på embetsklassen og andre storfolk. Fogden fryktet at kommunens styre med den nye ordningen ville bestå av det mest slette, sædelige og moralskfordervede, lovegennyttige og lumske pakk. Sorenskriver Kaasbøl var positiv til forslaget til lokalt folkestyre, men han fryktet for at det kunne bli vanskelig å finne «duelige ordførere». Stiftamtmann Trampe hevdet i den forbindelse at «Oplysning vil aldrig naaes dersom lyset aldrig tændes.»⁵¹

I 1839 formulerte formannskapet i Råde følgende begrunnelse for å beholde fogden som skatteinnkrever. «Da bemeldte formandskab bestaar af udannede mænd, hvis ordfører tillige er en raae og udanet ukyndig bonde ...»⁵² Formannskapet i Luster i Sogn kom til stadighet i korrespondanse med fogd og amtmann til å omtale «sine ringe evner».⁵³ I de to siste eksemplene merker vi resultatet av standssamfunn og embetsmennesenes maktstilling i en maktstat. Bøndene hadde et dårlig selvbilde.

ET STYRKET BONDESELVSTYRE PÅ EMBETSMANNSSSTATENS VILKÅR?

Dette innlegget står i en viss opposisjon til den sterke vektleggingen både i svensk, tysk og norsk forskning av at stat og undersåtter oftere utgjorde et interessefellesskap enn motparter i et kontinuerlig konfliktforhold. Forholdet er ofte blitt betegnet med ord som interaksjon eller samvirke og samhandling. I denne fremstillingen har fokuset vært på den manipulerende staten som søkte å opprettholde en viss grad av interaksjon med lokalsamfunnene, men først og fremst på statens premisser. Det betyr ikke at lederskap i bygdesamfunnene var maktesløse redskap. Snarere legges det vekt på at allmuen evnet å organisere seg politisk og mobilisere styrker i konflikter.

Den bondekommunale selvforvaltningen i Norge på 1700-tallet kom på flere måter til å tjene maktstatens mål og ambisjoner. Bygdekommunen, som ble ledet av bygdeeliten, kunne ofte fungere som et redskap for skatteinnkreving og militære krav og ytelser. Riksstyret og de regionale myndigheter gjorde bondelederskapet delaktig i statens maktutøvelse. I det store og det hele fikk myndighetene drevet inn sine ordinære skatter og mønstret de soldater de gjorde krav på, ikke sjelden ved hjelp av bondeombudsmenn. Utbyggingen av bygdekommunen etter ca. 1740 kom i stand på initiativ fra myndighetene, og ved forordninger. Den sterke allmuedeltakelsen i lokalforvaltningen gjorde at skillet mellom lovlig og ulovlig motstand ble

---

⁵¹ A. Dybdahl, *Rissa bygdebok*, bd. 2, Trondheim 1995: 66.

⁵² Råde kommunearkiv, Råde formannskap, Brev fra Råde formannskap til Moss Fogderi, 21. mars 1839.

⁵³ J. Laberg, *Luster. Bygd og ætter*, Bergen 1926.

uklar og vanskelig å trekke. Bøndene fikk rase ut på tinget og oppnådde ofte symbolske lettelser uten særlig praktisk betydning, men på den måten fikk myndighetene roet gemyttene.

På den annen side kom bøndene til å utvide bygdekommunen ved eget initiativ. Dernest førte det økende antallet ombudsmenn, det være seg bondemedlemmene i skole- og fattigkommisjoner, fjerdingsmenn og rodemestere, til en styrking av bondelederskapet i bygdene. Vi har eksempler på at bøndene på 1700-tallet greide å tilkjempe seg et større politisk handlingsrom, og dessuten å presse myndigheter og elitepersoner til betydelige innrømmelser, slik som kullbøndene i Oslofjorden greide overfor verkseier Bernt Anker på Moss jernverk i 1780- og 1790-årene. Både stat og bondeelitene kom dermed til å tjene på økt lokalt selvstyre på 1700-tallet, men uten at det nødvendigvis rådde et interessefellesskap mellom stat og folk.

Innføringen av kommunalt selvstyre i 1837 gav et nytt politisk lederskap i bygdene, som ikke sjelden var dominert av bønder, muligheter til å sette grenser for maktutøvelsen til det gamle embetsverket. I realiteten kunne de folkevalgte behandle saker som vedtok bygda eller «allmuens tarv». Formannskap og herredsstyret gikk ofte inn i konflikter med sogneprest og fogd, og markerte sin nyvunne maktstilling på flere måter. Gamle motsetningsforhold ble sterkere stilt til skue og ytret seg klarere. Sogneprester som måtte stå skolerett for ufullstendig regnskapsførsel, og noen ganger under mistanke om mulig underslag, demonstrerte tydelig et slags maktskifte, selv om prestene fortsatt å ha stor innflytelse og viktige funksjoner i bygdekommunen. Samtidig var allmuen langt ut på 1800-tallet underlagt restriksjoner når det gjaldt folkesamlinger, møter, agitasjon og annen politisk organisering. Også formannskap og herredsstyre tok opp i seg embetsmannsstatens snevre forståelse av politikkenes vilkår, og delte fra første stund skepsisen til folkelige aksjoner og politiske sammenslutninger og bevegelser, slik Thrane-bevegelsen ble et sterkt uttrykk for. Representantene for den nye kommunen førte en politisk arv fra eneveldet videre. I eneveldets tid hadde vært en hovedsak å forhindre folkesamlinger og allmuemøter uten at embetsmenn styrte og kontrollerte.